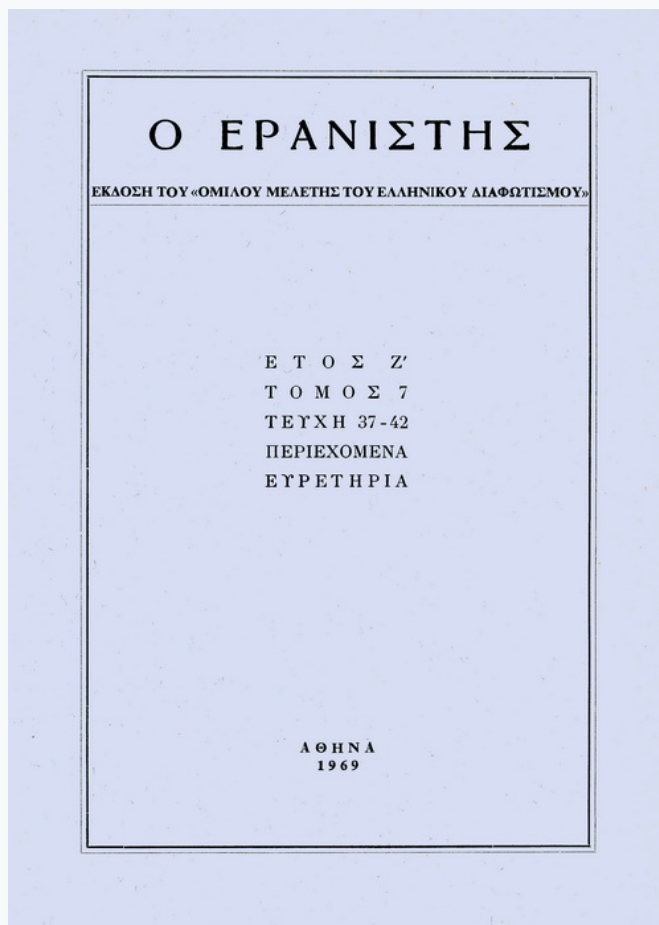

The Gleaner

Vol 7 (1969)

«Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Βιβλιογραφικό σημείωμα

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9912](https://doi.org/10.12681/er.9912)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Βιβλιογραφικό σημείωμα. *The Gleaner*, 7, 193–202. <https://doi.org/10.12681/er.9912>

«ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Οι λέξεις που τιτλοφορούν τὸ σημείωμα αὐτό, συνθέτουν βασικά τὸν τίτλο τεσσάρων αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Εἶναι αὐτά: 1) ἡ μικρὴ Ἱστορία τοῦ 1853, 2) ἡ πρώτη πεντάτομη μεγάλη, 1860 - 1874, 3) ἡ νέα ἔκδοση στὰ 1881, καί, τέλος, 4) ἡ ἔκδοση 1885 - 1887. Ἡ διατύπωση τοῦ τίτλου τὸν ὁποῖο καθιέρωσε μὲ τὸ ἔργο του ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος Ἰδὲν φαίνεται νὰ εἶναι προγενέστερη ἀπὸ τὰ χρόνια 1850· ὅμως ἐκφράζει μίαν θέση, τῆς ὁποίας τὴν ἀρχὴν μπορούμε νὰ ἀναγάγουμε σὲ σαφῶς παλαιότερα χρόνια: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἐνότητα, συγχρονικὴ καὶ διαχρονικὴ, τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἵστερα ἀπὸ κάποια πρωτόλεια, τὰ ὁποῖα μοιάζει νὰ τὸν τοποθετοῦν σὲ ἕναν χώρο πού μετέχει καὶ ἀπὸ τὴν λογοτεχνία καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος δίνει στὰ 1843 τὸ μεγάλο μελέτημά του «Περὶ τῆς ἐποικίσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον»· ἀμέσως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ προλόγου βλέπουμε διατυπωμένη τὴν πεποίθηση τοῦ νεαροῦ ἱστοριογράφου ὡς πρὸς τὴν διαχρονικὴ ἐνότητα: ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἄλωση τῆς Κορίνθου καὶ στὸ Εἰκοσιένα ἐπέτρεψε στὸ ἔθνος νὰ διαμορφωθεῖ μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε «ν' ἀνατεῖλῃ αὐθις ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου ζητοῦν τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐνότητά του»¹. Παρὰ τὶς ἐπιφυλάξεις τὶς ὁποῖες καὶ ἐδῶ καὶ σὲ μεταγενέστερα δημοσιεύματά του θὰ ἐκφράσει σχετικὰ μὲ τὸ Βυζάντιο, πάντως, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ πρώτου τοῦ βιβλίου ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος διδάσκει τὴν διαχρονικὴν ἐνότητα καὶ διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν συγχρονικὴ.

Τὸ ἐπόμενο βιβλίον, «Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας», ἐδόγηκε στὰ τέλη τοῦ 1844, καὶ ἂν ποῦμε ὅτι θρίσκουμε σ' αὐτὸ κάτι σὰν μνημὲς ἀπὸ τὴν ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη στὴν Ἐθνοσυνέλευση, τῆς 14 Ἰανουαρίου 1844, θὰ ἔχουμε πεῖ ὅ,τι χρειάζεται ἐπάνω στὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ στὸ μελέτημά μας. Τὸν ἄλλο χρόνο ἔχουμε τὰ «Στοιχεῖα τῆς Γενικῆς ἱστορίας, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Γάλλου Λευῆ», ὅπου τὰ θέ-

ματα αυτά δεν τίγονται, και όπου το Βυζάντιο κρίνεται με αυστηρότητα: ωστόσο, στον πρόλογο ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκφράζει την άπορία του, δηλαδή την αποδοκιμασία του, που η διάμεση χρονική περιοχή, όπως την έχει προσδιορίσει στο πρώτο του βιβλίο, «δεν εκρίθη εύλογον να παραδίδεται» στα έλληνικά σχολεία². Έξάλλου, οι άδοξοι άγώνες, οι όποιοι άκολούθησαν, 1845 και 1846, με τον Γρ. Γ. Παππαδόπουλο, τον έδοθήθησαν να μορφώσει σαφέστερα τις σχετικές αντίληψεις του, και να έξάρει ακόμη περισσότερο την ανάγκη για μία ένιαία θεώρηση της ιστορίας του έλληνισμού. Όστόσο ο όρος που μάς άπασχολεί δεν παρουσιάζεται ακόμη.

Άκολουθεί ο διορισμός του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου στο Γυμνάσιο, άφου έκτοπίσθηκε ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος. Ο νεαρός καθηγητής θα καλλιεργήσει συστηματικά, με την έπίσημη πλέον ιδιότητά του, τον χώρο τον όποιο έχει έπισημάνει: τα πρώτα του μαθήματα αναφέρονται σε ό,τι ονοματίζει έλληνική παλιγγενεσία: πάντοτε, δηλαδή, θα τονίζει το κενό που παρουσιάζεται στην ιστοριογραφία ανάμεσα στην πτώση του αρχαίου έλληνικού κόσμου και στην σύγχρονη εποχή. Η έφημερίδα *Le Moniteur Grec*, έπίσημο κυβερνητικό όργανο, συγχαίρει στα 1846 τον νέον έρευνητή και κάνει στην κυβέρνηση την υπόδειξη να συστήσει γι' αυτόν στο Πανεπιστήμιο έδρα «θνικης ιστορίας (d'histoire nationale)³». ο Μουστοξύδης, Μάιο του 1847, τον έπαινει που μέσα στην συνακολουθία της έλληνικης ιστορίας έθεώρησε άναγκαίο να έπεξεργασθεί το παραμελημένο τουτο κεφάλαιο⁴. Τον Όκτώβριο του 1849, όταν παρουσιάζει την πρώτη του ιστορική σύνθεση, το «Έγχειρίδιον της Γενικης Ιστορίας», και πιδ ειδικά το πρώτο μέρος της, την Αρχαία ιστορία, βλέπουμε να διαγράφεται με σαφήνεια ή «Ιστορία του Έλληνικού έθνους άπό των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι...»⁵. Φανερό είναι ότι στην συνείδηση του ιστοριογράφου ή έννοια της διαχρονικης συνοχής έχει πιδ έντελώς ξεκαθαρίσει.

Όστόσο, όταν τον Νοέμβριο του ίδιου έτους επιδιώκει να γίνει ύφηγητής στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου, προσφέρεται να διδάξει «το μάθημα της αρχαίας ιστορίας»⁶. Μπορεί να κινείται άπό λό-

2. Σελ. 0'.

3. Έφ. *Le Moniteur Grec*, 20 Σεπτ. 1846.

4. Έθνικόν Ημερολόγιον, Η', τοϋ 1868, σελ. 70.

5. Πίναξ αναλυτικός, σελ. β.

6. Βλ. Κ. Θ. Δημαρής, *Το υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και ή απάντηση του Ε. Καστόρχη «Ο Έρα-νιστής»*, 1966, σσ. 65-79, στην σελ. 66.

γους αποκλειστικά τυπικούς, αλλά πάντως έδω τὰ στοιχεΐα, όσα διαθέτουμε, δέν καλύπτουν όλες τίς άπορίες μας. Πραγματικά, ύπερνικώντας ποικίλα έμπόδια, κατορθώνει, Φεβρουάριο του 1851, νά διορισθεΐ καθηγητής του Πανεπιστημίου. Άμέσως, καθώς φαίνεται, έκανόνισαν μέ τόν, συνάδελφό του πιά, Θεόδωρο Μανούση, αυτός μέν νά κρατήσεί την Γενική Ιστορία, ή όποία είταν και πρίν τó κανονικό του μάθημα, και ό νέος καθηγητής νά διδάξει, άντί της Ιστορίας των άρχαίων έθνών, την όποία έδίδασκε ό προκατόχός του Κ. Σχινάς, την 'Ιστορία του έλληνικού έθνους⁷. Την πληροφορία αυτήν, δέν έπιβεβαιώνουν, χωρίς και νά την άθετούν, όί έπίσημες πηγές: ένώ, όταν, τó 1856, προάγεται σέ τακτικό, χαρακτηρίζεται καθηγητής της άρχαίας Ιστορίας⁸, είναι γνωστό ότι πρίν από την χρονία εκείνην, συγκεκριμένα από τó 1853 τουλάχιστον, έδίδασκε 'Ιστορία του έλληνικού έθνους⁹. "Ετσι τó άνοιγμα μέσα στο όποιο περιορίζεται τó όνομάτισμα της έπιστήμης την όποία εισάγει ό Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκείνα τά χρόνια, δέν είναι μεγάλο· άλλωστε, τόν Σεπτέμβριο του 1852, έχουμε άγγελία για τó πρώτο από τά βιβλία τά όποια πρόκειται νά μάς άπασχολήσουν έδω¹⁰.

Τó έργο, όπως είναι γνωστό, έδγγχε Φεβρουάριο του 1853. Δέν γνωρίζουμε τίποτε σχετικό μέ τίς περαιτέρω τύχες του. Στο Δελτίο της 'Εστίας του 1885, αναγράφονται πωλούμενα βιβλία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, μεταξύ των όποιων «'Ιστορία του έλληνικού έθνους διά τά σχολεία», έκδοση 1884¹¹. δέν μόρεσα νά εξακριβώσω για τί πρόκειται. Άλλη έκδοση, είναι του 1888, την όποία είδα· πρόκειται ή για άπώλητα άντίτυπα της πρώτης, μέ άλλαγμένη την χρονία, ή για παλαιά στερεοτυπία: ή στοιχειοθεσία είναι, χωρίς άμφιβολία, ή ίδια μέ των άντιτύπων του 1853. Σ' αυτά άς προστεθεΐ ότι ύπάρχει ένα βιβλίο τιτλοφορημένο «Histoire de la Grèce moderne - Guerre de l'Indépendance, par C. Tchocan. Traduction du grec de l'Histoire de M. C. Paparrigopoulos», τυπωμένο στην 'Αθήνα τó 1858· άποτελεί μετάφραση των οικείων κεφαλαίων της 'Ιστορίας του 1853, τά όποια στο πρωτότυπο κατέχουν πολύ μεγάλο μέρος του βιβλίου. Άπολύτως

7. Πανδώρα Τ. Ε', 1854, - 1855 φ. 119, 1 Μαρτ. 1855, σελ. 555.

8. 'Ολύμπιος 'Ι., Λόγος έκφωνηθείς δημοσία τη 25 Σεπτεμβρίου 1856, 1857, σελ. 7.

9. *Spectateur de l'Orient*, έξώφυλλο τ. 2, της 10/22 Σεπτεμβρίου 1853.

10. 'Εφημερίς του λαού, 3 Σεπτ. 1852. 'Επίσης ή Πανδώρα έδημοσίευσε σέ έξώφυλλό της τόν πρόλογο του ιστοριογράφου, ως άγγελία, βλ. Πανδώρα 15-3-1853, σελ. 574.

11. Δελτίον 'Εστίας, 2 'Ιουν. 1885.

πειστικά τεκμήρια φέρνουν την μετάφραση αυτήν κοντά στο κλίμα του 'Α. Παπαδοπούλου Βρετού. Τέλος, στην Βιβλιοθήκη Σίδερη τὰ Δελτία σημειώνουν έναν τίτλο: «Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», Τρίπολη 1881· τὸ βιβλίον λανθάνει καὶ ὁ δὲν τὸ ἐβρήκα σὲ καταλόγους ἄλλων Βιβλιοθηκῶν¹².

Ὅμως ἡ φιλοδοξία τοῦ αὐριανοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου δὲν ἐσταματοῦσε σ' αὐτὴν τὴν πρώτη δοκιμῇ. Πρέπει, βέβαια, νὰ πιστεύουμε ὅτι καὶ μόνη ἡ ἐπίμονη καὶ σταθερὴ διδασκαλία τοῦ ἰδίου κύκλου τῶν μαθημάτων τὸν ἐνεθάρρυνε νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν μεγάλη του σύνθεση. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποῦ δὲν φαίνεται καλὰ εἶναι τὸ ἄμεσο αἴτιον ποῦ τὸν ἔκανε νὰ προβεῖ στὴν ἔκδοσὴ της. Πραγματικά, ὅχι· κὰν σὲ παλαιότερα χρόνια, ἀλλὰ κοντὰ στὸ τέλος τῆς δεκαετίας 1851-1860, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1858, δημοσιεύοντας τὸ βιβλίον του «Ἱστορικαὶ πραγματεῖαι», γράφει στὸν πρόλογο: «Ἡ σύνταξις γενικῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀξίας τοῦ ὀνόματος τούτου, θέλει διὰ πολλοὺς λόγους βραδύνει ἔτι παρ' ἡμῖν»¹³. Κι ἀκριβῶς ἕναν χρόνον ἀργότερα, Αὐγούστο τοῦ 1859, παίρνει μιὰ θέση ἐντελῶς διαφορετικὴ, ὅπου γίνεται φανερό ὅτι πρωτεύει ἡ αἴσθησις τῆς ἐθνικῆς ἀνάγκης: ζητεῖ «νὰ συνταχθῇ ἀπὸ τοῦδε ἐκ τῶν ἐνόντων πλήρης τις ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων». Αὐτὰ γράφονται σὲ ἐφημερίδα, ἐφημερίδα μάλιστα τὴν ὁποία ἐξέδιδε ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος¹⁴. Ἄλλον ἕναν χρόνον ἀργότερα, τὸ δεύτερον δεκαπενθήμερον τοῦ Αὐγούστου 1860, ἔχουμε ἀγγελία γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους: 1 Σεπτεμβρίου 1860, δημοσιεύεται στὴν Πανδώρα. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε, λοιπόν, αὐτὴν τὴν ἀπότομη στροφὴ, φρόνιμον εἶναι νὰ δεχθῶμε διαφορὰ

12. Μὲ τὸν ἴδιον τίτλον, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, ὑπάρχει ἕνα μικρὸ σχολικὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Παπαρρηγοπούλου. Ἡ πρώτη του ἔκδοσις ἔγινε τὸ 1864, Γνωρίζω τρίτη του 1870, τετάρτη 1872 (βιβλιογραφικὸ Δελτίον Κορομηλά σελ. 51), πέμπτη 1873, ὃγδοη 1882 (*Δελτίον Ἑστίας* 14 Νοεμ. 1882), ἑνατὴ 1892. Ὡσπου νὰ βρεθεῖ τὸ ἀντίτυπον τῆς Βιβλιοθήκης Σίδερη, καλὸ εἶναι νὰ ἐπέχουμε. Σημειῶνω, γιὰ τὴν ἐργογραφία τοῦ Δημ. Παπαρρηγοπούλου, ὅτι στὴν πέμπτη ἐκ-

δοσι, σελ. δ' τοῦ ἐξωφύλλου ἀναγράφονται τὰ ἀκόλουθα: «Εὐρίσκεται ὑπὸ τὰ πειστήρια καὶ ἐκδίδεται προσεχῶς ἡ Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐλλην. ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, συγγραφεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Δ. Παπαρρηγοπούλου». Ἡ ἀναγγελία πρέπει νὰ προηγήθηκε πολὺ ὀλίγον ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ποιητῆ.

13. Σελ. (α').

14. Ἐφ. Ὁ Ἑλληγν, 22 Αὐγ. 1859.

αίτια, ανάμεσα στα όποια, πάντως, προέχουσα θέση φαίνεται να κατέχει ή εθνική απασχόληση.

Στα όσα ξγραψα προσφάτως διβλιογραφικά για την βασικήν αὐτήν έκδοση τῆς Ἱστορίας, δὲν νομίζω ὅτι θὰ εἶχα πολλὰ νὰ προσθέσω ¹⁵. Ὁ ἀρχικὸς προγραμματισμὸς εἶταν γιὰ τρεῖς τόμους σὲ δέκα πέντε τεύχη, τὰ όποια θὰ ἐβγαίναν ἀνὰ δίμηνο, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1860. Ἡ δομὴ τοῦ ἔργου, τὰ τεύχη ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ἐσωτερικὲς ἐνότητες, Β: 6 λ ί α, ξμεινε ὡς τὸ τέλος ἡ ἴδια, μὰ ὁ ρυθμὸς ἐπιβραδύνθηκε πολὺ γρήγορα, ἐνῶ ἀντίστοιχα, μὲ τὸν ὑπερδιπλασιασμὸ τῶν σελίδων, ὅσες εἶχαν προυπολογισθεῖ, ἀναδιδάσθηκε βαθμιαῖα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν τόμων σὲ πέντε. Τοῦτο ἐδικαιολογοῦσε κιόλας ἀνάλογες καθυστερήσεις, οἱ όποιες ὁμως ἐγιναν πολὺ πιὸ μεγάλες καὶ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες: τὸν Νοέμβριο τοῦ 1862, ὅταν, σύμφωνα μὲ τίς ἀρχικὲς προβλέψεις, θὰ ἔπρεπε νὰ τελειῶνει ἡ ἐκδοση τοῦ ὅλου ἔργου, εἶχαν βγεῖ σὲ πέντε τεύχη τὰ ἔξι πρῶτα Β: 6 λ ί α· οἱ ὅροι ποὺ ὀθμιουργοῦνται τότε, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ὁμαλὴ συνέχιση τοῦ προγράμματος, καὶ πραγματικὰ ἡ ἐκδοση παρουμενιάζει μακρὰ διακοπή. Ὡστόσο, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1863, τὴν ὥρα δηλαδὴ ὅπου θὰ ἐπερίμενε κανεὶς νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἐκδοση, μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἱστοριογράφος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα καὶ ὅτι ἀναβάλλεται ἡ συνέχεια τῆς Ἱστορίας.

Τὴν εἶδηση, ἀναλυτικὰ, τὴν δίνει φύλλο προσκεῖμενο στὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, ἡ «Εὐνομία» τοῦ Ἀ. Ρίζου Ραγκαβῆ· σχολιάζοντάς τὴν ὁμως ὁ ἀνώνυμος συντάκτης παρατηρεῖ πόσο λυπηρὸ εἶναι, ἔργα σὰν κι αὐτό, ἢ σὰν τὴν «Κωνσταντινούπολη» τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, νὰ μὴν κατορθώνεται, ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων, νὰ ὁλοκληρωθοῦν ¹⁶. Ἡ ἀναβολὴ ἐστάθηκε ἀληθινὰ μεγάλη: τὸ ἐπόμενο Βιβλίον, τὸ ἔβδομον, ἐβγήκε (πιθανότατα) Ἀπρίλιο τοῦ 1864, καὶ τὸ ὄγδοον, Ἰούλιο τοῦ 1865· μὲ τὰ ἀντίστοιχα δύο τεύχη, ἔκλεισε ὁ δεῦτερος τόμος, ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὰ 1862. Ὁ τρίτος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο τεύχη ποὺ ἐβγήκαν ἑκατέρως Ἀπρίλιο 1867 καὶ Δεκέμβριο 1868.

15. Κ. Θ. Δημαράς, *Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις τῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου*. π. «Ὁ Ἐρηνιστής», Ε', 1967, σ. 145 - 155. Γιά τὸν πίνακα ἀπέναντι στὴν σελ. 151, σημειῶνω ὅτι εἶδα ἐξώφυλλο τῆς Πανδώρας 1 Ἀπριλ. 1862 μὲ μνεῖα τῶν Βιβλίων δ' καὶ ε'.

ὁ κ. Ν. Μαυρῆς εὐαρεστήθηκε νὰ μὲ πληροφορήσει ὅτι τὸ ἴδιο τεῦχος τὸ ἀναγράφει ὁ βιβλιοπώλης Ἐμ. Γεωργίου στὸ Δελτίο του τοῦ Μαρτίου: θὰ πρέπει, συνεπῶς, νὰ γίνεῖ ἀκριβέστερη προσέγγιση, ἀντὶ Μάιος 15, Ἀπρίλιος 1.

16. Ἐφ. *Εὐνομία*, 4 Ἰουν. 1863.

Θὰ μιλήσουμε συνεχίζοντας γιὰ τοὺς ὑπολοίπους τόμους, ξαναπιάνοντας, ἄλλωστε, τὸ θέμα ἀπὸ πρὸ ψηλά. Ἐδῶ μόνο κρίνω σκόπιμο νὰ σημειώσω ὅτι ἡ πικρία τῆς «Εὐνομίας» φαίνεται ὄχι ἐντελῶς δικαιολογημένη. Δὲν θὰ παρασυρθῶ πρὸς τὰ περιουσιακὰ τῶν δύο συγγραφέων γιὰ τοὺς ὁποίους μιλεῖ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας, ὁ Βυζάντιος, εἶταν πάμπτωχος, καὶ ὁ ἄλλος, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ἀσφαλῶς πλούσιος: ὁ καθένας ρυθμίζει ὅπως μπορεῖ ἢ ὅπως θέλει αὐτὰ τὰ ζητήματα. Ἐκεῖνο μόνο πὺ θὰ ἤθελα νὰ πῶ εἶναι ὅτι, μέσα στὰ ὅρια, νομοθετικά καὶ δημοσιονομικά, τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποία ἐξετάζουμε, ἡ προσφορά τοῦ Κωνσταντῖνου Παπαρρηγοπούλου ἐγκαίρως ἐτιμήθηκε, κάπως, ὡς ἕναν θαυμάσιον, ἀποτιμήθηκε περισσότερο ἢ ἐζητοῦσε κανεῖς, θὰ ἔβγαине ἀπὸ τίς ἀναλογίες. Ἔτσι, καὶ στοὺς ἀπολογισμοὺς τοῦ Πανεπιστημίου περνάει περισσότερο ἀπὸ μία φορά, μὲ τὴν ἀγορὰ τῶμων ἀπὸ τὴν Ἱστορία του, καὶ ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ ἔλαβε χρήματα γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἔργου.

Μὰ καὶ τὸ ἰδιωτικὸ κεφάλαιο δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἐφέρθηκε ἄσπορα. Στὰ 1865, στὰ μισὰ τοῦ χρόνου, εἶδαμε ὅτι ὀλοκληρώθηκε, ὥστε ἀπὸ ἀλλεπάλληλες διακοπές, ὁ δεῦτερος τόμος. Ὅμως ἐκεῖνον τὸν ἴδιον χρόνον παρουσιάζονται στὴν ἀγορὰ ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος τόμος σὲ καινούρια πρώτην ἐκδοσὴ, ἂν μπορεῖ κανεῖς νὰ πεῖ: δὲν φαίνεται πούθεν ὅτι προηγήθηκε ἄλλη τοῦτο, ἄλλωστε, ἐπροκάλεσε ζητήματα σὲ ὅσους ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ χρονικὸ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, γιὰ τοὺς ὅσους ἔτυχε νὰ γνωρίζουν μόνον τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1865, ἐνόμιζαν ὅτι αὕτη εἶταν ἡ πρώτη. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἔχει ἀναληφθεῖ τώρα μία καινούρια ἐκδοτικὴ προσπάθεια ἀναφορικά μὲ τὴν Ἱστορία, καὶ τὸ οἰκονομικὸ θάρρος τῆς προσπάθειάς τὸ σηκώνει ἕνας μαικῆνας, ὁ Ἰωάννης Ἀντωνιάδης, μεγαλέμπορος ἀπὸ τὴν Λήμνο: τὸ ἔργο πλουτίζεται μὲ εἰκόνες¹⁷, θγαίνουν ἀντίτυπα σὲ καλὸ χαρτί¹⁸, μάλιστα οἱ δύο τελευταῖοι τόμοι ἐκυκλοφόρησαν χωρὶς νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ ἐνδιάμεσο τῶν τευχῶν.

Ἄς προσθέσουμε ὅτι ἡ ἐνίσχυση αὕτη δὲν ἐστάθηκε μοναδική. Σὲ ἕναν διαισώτατο λίβελλο, πὺ ἐκυκλοφόρησε ἀνώνυμος στὰ 1879, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἐταιρία τοῦ ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ ἢ Τὸ συνέδριον τῶν Συλ-

17. «Ὅσοι τῶν ἀρχαίων συνδρομητῶν ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι τὰς εἰκόνας καὶ τοὺς πίνακας, καταβάλλουσιν ἀντὶ τούτων δραχ. 2 δι' ἕκαστον τόμον». Δια-

φήμιση στὰ πρόσθετα κίτρινα φύλλα τοῦ Ἑθνικοῦ Ἡμερολογίου ἔ. ἄ. σελ. 24.

18. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Οἱ πρώτες ἐκδόσεις*, ἔ. ἄ., σελ. 152.

λόγων», ἔργο, πιθανότατα, τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου, ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος χαρακτηρίζεται «διεθνῆς ἐπαίτης τὸ ἐπάγγελμα»¹⁹. φυσικὰ ὑπονοοῦνται ἐδῶ οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες στὸ Ἐξωτερικόν, ἡ ὁμογένεια. Ὁ τρόπος τῆς ἐπαιτείας περιγράφεται ἄλλου, σὲ ἕναν ἄλλον ἀνώνυμο λιβελλο, ποῦ εἶχε κυκλοφορήσει λίγα χρόνια πρὶν, τὸ 1876, μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Φαναριῶται». Στὸ δημοσίευμα αὐτὸ δὲν κατονομάζεται ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ὁμιλητὴς τῶν κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ὅπως ἱστορεῖται κάνοντας διαλέξεις: «τῆς ὥρισμένης δὲ ἡμέρας ἢ τῆς ἐσπέρας ἐπιστάσης ὁ εὐεργετούμενος (beneficiante) κάθεται, φορῶν μαύρην θελάδα, κίτρινα χειρῶτια καὶ λευκὸν λαϊμοδέτην, παρὰ τὴν θύραν, ἔχων δίσκον πρὸ αὐτοῦ καὶ προσμειδιῶν τοῖς προσερχομένοις ἀναλόγως τῆς μεγαλοδωρίας τοῦ ἐπισκέπτου. Τῆς συλλέξεως γενομένης ἀνέρχεται ὁ κώθων τὸν ὀκρίδαντα» κλπ. Αὐτὸς ὁ λίβελλος εἶναι τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου²⁰.

Μένει ἡ ὕλική συμπαράσταση τοῦ κοινοῦ. Σ' αὐτὴν θὰ ἐπανέλθουμε τελειώνοντας· στὸ μεταξὺ ἄς ξαναπάρουμε τὴν χρονικὴ τάξη, μὲ τοὺς τελευταίους τόμους τῆς Ἱστορίας. Ὁ τρίτος τόμος ξαναδῆγῃκε σὲ μία ἐνότητα τὸ 1868, μὲ χρονία ἀναγραφομένη στὸν τίτλο, 1867· «ἀποτελεῖ», ὅπως ἔγραφα, «τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια»²¹. Στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τόμου αὐτοῦ, ἔτσι ἐμφανιζομένου ἐνιαίου, ἡ πρόβλεψη γιὰ τὴν ολοκλήρωση τοῦ ἔργου περνάει γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τρεῖς σὲ τέσσερις τόμους. Ὁ τέταρτος τόμος ἐδῆγῃκε τὸ 1871· τὸ 1872 ἐδῆγῃκε ξανά, τρίτη φορὰ δηλαδή, ὁ τρίτος τόμος, μὲ πολλὰς γλωσσικὰς καὶ ἄλλας μικρὰς ἀναθεωρήσεις. Ὁ τελευταῖος τόμος, πέμπτος, ποῦ ἀποτελεῖ νέαν ἐπέκταση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία πάντως ἐξαγγέλθηκε στὸ ἐξώφυλλο τοῦ τετάρτου, ἐκυκλοφόρησε τὸ 1874. Τὸ ἀλφαριθμητικὸ εὐρετήριο τῶν πέντε τόμων, μαζί μὲ ἕναν μακρὸν «Ἐπίλογο», ἐκυκλοφόρησε τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ 1876²².

Ὁ πέμπτος τόμος, ἀγγίζοντας ὕλην ἀκόμη ζεστή, ἐπροκάλεσε πολλὰς ἀντιρρήσεις· ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ὁ ναύαρχος Νικόδημος ἐδημοσίευσε σὲ φυλλάδιο ἀναίρεση ὀρισμένων σημείων τῆς Ἱστορίας. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν πρόκειται γιὰ συμβατικὴ κοινωνικὴν ἀδρότητα: στίς 18 Φεβρουαρίου 1875 ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ ἀπαν-

19. Σελ. 7.

20. Σελ. 14. Ἔχει περιληφθεῖ στὰ Μετὰ θάνατον τοῦ Ν. Ἰ. Σαριπόλου.

21. Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις, ἔ. ἀ. σελ.

152.

22. Ἐφ. Ὠρα, 7 Δεκεμ. 1876. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις σελ. 153.

τάει για κάτι λεπτομερειακές ανακρίθειες τις οποίες του είχε υποδείξει ο γηραιός αγωνιστής, και υπόσχεται να τις διορθώσει «έν τῇ νῦν παρασκευαζομένη νέᾳ τῆς ιστορίας» του «ἐκδόσει»²³. Μά, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1876, πρὶν καλὰ καλὰ ολοκληρωθεῖ μετὸν Ἐπίλογό του τὸ ἔργο, ἔνας διδλιοπώλης τῆς Σμύρνης, ὁ Νικόλαος Χέλμης, ἐπρόφθασε νὰ σχεδιάσει νέα ἐκδοση. Ἡ ἄνομη αὐτὴ ἐκμετάλλευση δὲν εἶταν σπάνια σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια: ἔχουμε ὑπόψη μας παράπονα, δίκες, ἄλλες σχετικὲς ἐκδηλώσεις²⁴. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ὅπως ἐσυνήθιζε, ἀντέδρασε ἄμεσα καὶ ἀποτελεσματικὰ: στὶς 26 Ἰανουαρίου τοῦ 1877, στέλνει στὸν ἐλληνικὸ Τύπο μία ἐγκύκλιο ἐπιστολή, ὅπου διαμαρτύρεται γιὰ τὴν πρόθεση τοῦ διδλιοπώλη, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε ζητήσει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν συγκατάθεσή του, δηλώνει ὅτι δὲν τοῦ τὴν ἔδωσε, ἀλλὰ, τὸ πιὸ σπουδαῖο, πληροφορεῖ τὸ κοινὸν ὅτι ἐτοιμάζει νέαν ἐκδοση, «ἐν πολλοῖς βελτίονα», τῆς ὁποίας ἡ ἐκτύπωση ἀρχίζει προσεχῶς· μάλιστα ὁρίζει καὶ τὴν τιμὴ τοῦ βλου ἔργου²⁵. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ἡ ἐπιχείρηση τοῦ σμυρναίου διδλιοπώλη καταδικαζόταν σὲ ἀποτυχία καὶ πραγματικὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἐσυνεχίσθηκε.

Πάντως ἡ ἐπομένη ἐκδοση παρουσιάσθηκε στὴν ἀγορὰ ἀρκετὰ ἀργότερα: ἀναγγέλθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1881, καὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ἕνα πρῶτο τεῦχος τῆς ἐκυκλοφόρησε, μετὴν βεβαίωση τοῦ ἐκδότη ὅτι τὸ ἔργο γίνεται «ἐπὶ τῇ θάσει ἀρχῶν ἐτέρων» παρὰ τῆς προηγουμένης, «καὶ εἰδήσεων νέων»²⁶. Ἡ βεβαίωση δὲν ὑπερβάλλει: πρόκειται καθαρὸ γιὰ καινούρια συγγραφή: εἶναι «νέα ὅλως διὰ τε τὰς πολλὰς προσθήκας καὶ βελτιώσεις καὶ διὰ τὴν ἐπιστημονικωτέραν κατεργασίαν τῆς ὕλης. Ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς δὲν διδάσκει πλέον διὰ τοῦ κύρους τῆς ιδίας αὐτοῦ μόνον γνώμης, δογματικῶς οὕτως ἀποφαινόμενος, ὥς ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει ποιεῖ, ἀλλ' ἐπικαλεῖται τὴν αὐθεντίαν καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων καὶ μάλιστα ξένων»...²⁷. Ἡ κρίση αὐτὴ μιᾶς ἐφημερίδας τοῦ καιροῦ ἀναφέρεται στὸ μοναδικὸ τεῦχος, ποὺ καὶ

23. Ἐφημερίς 18 Φεβρ. 1875.

24. Σημειώνω μία δίκη ὕστερα ἀπὸ καταγγελία τοῦ Ἰ. Κοικῶνη· βλ. τὰ σχετικὰ στὸν Πρωτὸν Κήρυκα 22 Ἰουλ. 1843. Ἐπίσης, Σταθόπουλος, *Τὰ κατὰ τὴν ἀνάθεσιν*, 1851, σ. ζ'. Στὸ Συντακτικὸ του, ἐκδ. τετάρτη 1853, σ. ε' καὶ στ', ὁ Κ. Ἀσώπιος ἐκθέτει τὸ ζήτημα διὰ μακρῶν. Ὡστόσο ἡ ὑπόθεση,

μετ' ὅλες τὶς πνευματικὲς, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς προεκτάσεις τῆς, ἀξίζει χωριστὸ μελέτημα.

25. *Δελτίο τῆς Ἑστίας*, 6 Φεβρ. 1877.

26. *Δελτίο τῆς Ἑστίας*, 13 Σεπτ. 1881 καὶ 8 Νοεμβρ. 1881.

27. Ἐφ. *Παλιγγενεσία*, 3 Δεκεμ. 1881.

έξω φαίνεται ότι αγνώρισε καλή δεξίωση· ωστόσο, πέρα από τις εκατόν σαράντα σελίδες του κειμένου του, ή νέα έκδοση δεν έπροχώρησε: στα έξηγντα πέντε του χρόνια επάνω, ο έθνικός ιστοριογράφος είχε ξεκινήσει για μία πορεία ή οποία έξεπερνούσε τις δυνάμεις του. Γράφει, τότε, πολλά, ένεργεί πολλά σέ κατευθύνσεις ποικίλες, με ζωηρότητα και έπιτυχία, αλλά ο μακρός μόχθος των έρευνητικών αναζητήσεων, ή πάλη για την ύποταγή του ύλικού στην συνθετική θεώρηση, φαίνονται έργα άνωτέρα από τις δυνάμεις του.

Έσυσχέτισα την έκδοση του 1881 με την παλαιά άγγελία του Νικολάου Χέλμη, όπως θα συσχετίσω την τελευταία αυθεντική έκδοση (την οποία, δηλαδή, έπραγματοποίησε ο ίδιος ο έθνικός ιστοριογράφος), με μιάν άλλη αντίστοιχη εκδήλωση της ίδιας εποχής: την έκδοση της 'Ιστορίας του Σπυρ. Π. Λάμπρου, της επιγραφομένης «'Ιστορία της Ελλάδος». Η συμπαρουσία των δύο έργων στην αθηναϊκή βιβλιοαγορά, και ή πώλησή τους υπό έντελώς όμοιους όρους, επιβάλλει την σύζευξη αυτήν, χωρίς να μπορούμε, με τα στοιχεία όσα διαθέτουμε σήμερα, να εκφράσουμε την παραμικρή γνώμη για τα αίτια που έπροκάλεσαν την συνάντηση. Άς σημειώσω πάντως ότι ο Σπ. Λάμπρος έθεωρήθηκε άνάστημα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου και ότι ο τελευταίος αυτός εκφράζεται πολύ θερμά για τον Παύλο Λάμπρο, τον πατέρα του ιστοριογράφου, και φθάνει να μιλεί για την «εϋγνωμοσύνη του προς αυτόν»²⁸.

Τεγονός είναι ότι στα φύλλα της εποχής παρακολουθούμε την παράλληλη έκδοση των δύο 'Ιστοριών· έδω μάς άρκει να σημειώσουμε ότι το Δελτίο της Έστίας στις 22 Σεπτεμβρίου του 1885 μιλεί για άγγελία σχετική με την έκδοση της 'Ιστορίας του Λάμπρου σέ τεύχη, και στις 3 Νοεμβρίου για του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Φυσικά, γλήγορα παίρνει το προβάδισμα ή 'Ιστορία Παπαρρηγοπούλου: δεν παρουσιάζει τις τεχνικές δυσκολίες της άλλης, και αντίθετα έχει τις ευχέρειες τις όποιες εξασφαλίζουν οι δεύτερες εκδόσεις. Το έργο δεν έχει καμμία σχέση με το πείραμα του 1881: ξαναπαίρνει από κοντά την γραμμή του άρχικού κειμένου. Οι άγγελίες εξαίρουν ότι έχουν γίνει «πλείστοι ουσιώδεις προσθήκαι και μεταρρυθμίσεις»²⁹. Έγιναν επακριδώς, τεμάχια, κάποτε μεγάλα, έχουν αφαιρεθεί, παρατηρούνται μικρές ή μεγάλες συμπληρώσεις, και, τέλος, διαπιστώνεται προσεκτική γλωσσική έπε-

28. Στις σημειώσεις που συνοδεύουν τον τόμο Ε' στην πρώτη έκδοση, σελ. 994 (1874).

29. Δελτίο της Έστίας, 15 Δεκεμ.

1885.

ξεργασία πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ἔτσι ἀναθεωρημένο τε-
λειώνει τὸ σύγγραμμα σὲ ταχύτατο ρυθμό, καὶ ὁλοκληρώνεται τὸν Ἰα-
νουάριο τοῦ 1888, τεῦχος 51, καὶ μὲ χρονία 1887.

Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἐγνώριζε κάτι σχετικὸ μὲ τὴν ἀνταπόκριση
τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ, μὲ τὰ τραδήγματα τῶν διαφόρων αὐτῶν ἐκδό-
σεων. Τὰ στοιχεῖα ὅσα ἔχουμε εἶναι ἀνεπαρκέστατα· τὰ σημειώνω,
ὥσπου νὰ προκύψουν ἀπὸ ἄλλοῦ περισσότερα. Γνωρίζουμε ὅτι ἀπὸ τὸν
πέμπτο τόμο, στὴν πρώτη ἐκδοση, τὸ 1874, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰ τρία
τελευταῖα Βιβλία, ιγ', ιδ' καὶ ιε', ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλ-
ληνικῶν Γραμμάτων εἶχε ἀνατυπώσει σὲ τόμο χωριστό, μὲ ἰδιαιτέρο
ἐξώφυλλο καὶ ὑπὸ τὸν τίτλο «Τουρκοκρατία», τὰ Βιβλία ιδ' καὶ ιε'.
Ἡ ἀνατύπωση αὐτὴ ἐγινε σὲ χίλια ἀντίτυπα. Τὸ 1881, ὁ ἐκδότης σὲ
ἓνα σημείωμά του γράφει ὅτι ἀπὸ τὴν προηγουμένη ἐκδοση οἱ τρεῖς πρῶ-
τοι τόμοι ἔχουν ἐξαντληθεῖ ³⁰. δηλαδή, ἔμεναν πάντως ἀπώλητοι· τόμοι
ἀπὸ τὸ 1871, ἐπὶ δέκα χρόνια. Στὰ 1889, ὁ ἐκδότης ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνα-
λάβει τὴν τελευταία ἐκδοση, ὁ Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, ἀνετύπωσε κά-
ποια τεύχη πού εἶχαν ἐξαντληθεῖ, καὶ ἔτσι μπόρεσε νὰ ἀπαρτίσει χίλιες
ἀκόμη σειρές ³¹. τοῦτο σημαίνει ἓνα τράδηγμα ἀρκετὰ σημαντικόν. Κάτι
ἀνάλογο, ὑποθέτω, ἐκφράζει καὶ ἡ νέα ἐκδοτικὴ ἐξόρμηση τοῦ Ἀνέστη
Κωνσταντινίδη στὰ 1892: ἔσως διαθέσιμα ἀντίτυπα, ἀλλὰ καὶ ἐμπιστο-
σύνη στὴν ἀναλωσιμότητά τους. Τὸ ἔργο εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν ἀγορά·
δὲν ἐστηριζόταν πιά στὶς ἐπιχορηγήσεις, στοὺς μαικήνες, ἢ στοὺς ἐρά-
νους γιὰ νὰ συνεχίζει τὸν δρόμο του μέσα στὸν κόσμον τῆς ἐλληνικῆς
παιδείας.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

30. Δελτίο τῆς Ἑστίας, 8 Νοεμβρ.
1881.

31. Δελτίο τῆς Ἑστίας, 26 Φεβρ.
1889.